

hinşah'ın torunu Ahmed Şah'ın inşa ettirdiği ulucaminin mimarı Ahlatlı Hürremşah'tır. Ulucami kaleye yakın bir yerde olup on altıdan fazla tonoz görülür. Yalnız mihrabın üzerinde kubbe vardır. Taş mihrap, nişe geniş ölçüde yerleştirilmiş barok palmetler ve onu çevreleyen silmelerle Türkiye'de benzeri olmayan bir eser sayılmaktadır. Yüksek bir sanat değeri taşıyan abonoz minber, rûmiller ve kıvrık dallarla işlenmiş panoların hendesi yıldızlar halinde sıralanmasından meydana gelmiştir. Camiye bitişik dârüşşifâ sakin ve sürükleyici mekân tesiriyle daha başarılı bir mimari görünüştedir. Asıl yapı özelliğini koruyan dârüşşifâ da uzmanlara göre âbidevi bir eserdir. Ahmed Şah ile Turan Melek Hatun'un dârüşşifâya bitişik türbeleri ayrı bir güzelliktedir. Baştan başa çinilerle kaplı olan lahitler altın yaldızlı firûze çinilerle süslenmiştir. Külliye'nin her biriminin iç mimari ve süsleme bakımından birer şaheser olduğu, dış yapısının ise tesirli bir görünüme sahip bulunmadığı kabul edilmektedir. Bununla beraber eşsiz güzellikte olan dört taçkapı ile bu görünüş giderilmiştir. Kendilerine has üslûplar taşıdığı kabul edilen Mengüçüklü yapıları Anadolu'daki en eski Türk eserleri arasında bulunmalarıyla da önemli bir değer taşır. Ulucami kale camisinden kırk sekiz yıl sonra yapılmış olup bu durum şehirde kalabalık bir Türk varlığının teşekkül etmiş olduğunu gösterir. Bir taraftan tabii çoğalma, diğer taraftan Moğol istilâsı yüzünden Orta Asya ve İran'dan gelen göçler bunun başlıca âmilelerini teşkil eder. Divriği'de Mengüçüklüler'e ait bir medresenin görülmemesi hayret vericidir. Çünkü buralı olan, aynı zamanda Salur boyuna mensup değerli bir âlimin Mısır'a göç ederek sultanlar katında büyük bir itibara sahip olduğu yukarıda kaydedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Amedroz), s. 202; Süryani Mikhail, *Chronique de Michel le syrien, patriarche jacobite d'Antioche: 1166-1199* (nşr. ve trc. J.-B. Chabot), Paris 1905, III, 204, 205, 253, 297; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, XII, 478; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, Kahire 1299, II, 207, 212 vd.; İbn Bibî, *Tevârih-i Âli Selcûk* (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden 1902, III, 57-60, 152-160, 373-382, 385-396; IV, 2, 21, 67-71, 142-153, 318; Ebû'l-Ferec, *Târîh*, II, 389; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 33-39; Gaffârî, *Cihânârâ*, Tahran 1343 hş., s. 134; Müneccimbaşı, *Câmi'u'd-düvel*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2102, vr. 393^b; M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersbourg 1849, I, 462-463; Anilî Samuel, *Tables chronologiques, collections d'historiens arméniens* (trc. M.

Brosset), Petersbourg 1876, II, 471; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslâmiye Kataloğu*, İstanbul 1321, IV, 76-80, 522 vd.; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1904, II, 169-172; M. Th. Houtsma, *La dynastie des benü Menguçek, Keleti Szemle*, Budapest 1904, V, 277-282; Max van Berchem - Halil Edhem, *Materiaux pour un corpus inscriptionum arabicarum III: Asie mineure*, Caire 1910, s. 56-58, 64-66, 71, 73 vd., 81, 88 vd., 107-110; S. L. Pool, *Düvel-i İslâmiyye* (trc. Halil Edhem [Edem]), İstanbul 1345/1927, s. 224-226; Ali Kemalî, *Erzincan*, İstanbul 1932, s. 241; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 55-79; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1989, s. 111-120; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 1-14; a.mlf., "Mengüçüklüler", *İA*, VII, 713-718.

FARUK SÜMER

□ MİMARİ. Mengüçüklüler XII ve XIII. yüzyıllarda inşa ettikleri eserlerle ilim, kültür, sanat ve medeniyetin gelişmesine hizmet etmişlerdir. Bu dönemde meydana getirilen eserlerden, 576 (1180-81) yılında Şehinşah b. Süleyman tarafından Merâgalı usta Hasan b. Firûz'a yaptırılan Divriği Kale Camii, Mengüçüklüler dönemine ait en eski eser olması bakımından önemlidir. Bugün harap durumda olan yapı mihraba dik üç nefli bir plana sahiptir. Mihrap eksenindeki orta nef tonozla, yanlar ise pandantiflerle geçişi sağlanan üçer kubbe ile örtülmüştür. Avlusu bulunmayan yapının kuzeybatı köşesinde basamaklarla çıkılan özel bir mahfil girişi vardır. Taş malzemeden inşa edilen yapının kademeli taçkapısında firûze sırlı çinilerin kullanılmış olması dikkat çekicidir.

592'de (1196) yaptırılan Divriği Sitti Melik Kümbeti, Mengüçükoğlu Emîr Seyfeddin Şehinşah için yapılmış olup hanımının ölümünden sonra buraya gömülmesi üzerine halk arasında Sitti Melik (Melike) Kümbeti olarak anılmıştır. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen yapı sekizgen kaide üzerinde sekizgen gövdeli olup üzeri piramidal külâhla örtülüdür. Türbenin cephesinde yer alan zengin geometrik geçmeler geleneksel süslemeyi devam ettirmesi bakımından önemlidir. Mengüçüklüler'e ait 592 (1196) yılına tarihlenen diğer bir türbe de Hâcib Kamerüddin Türbesi'dir. Hacı Uruz Aba (Ruzbe) oğlu, Mengüçüklü hazine-darı Hâcib Kamerüddin'e ait olan yapı, düzgün kesme taş malzeme ile sekizgen plan üzerine sekizgen gövdeli olup üstü piramidal külâh ile örtülmüştür. Eskiden külâhın altında taşla gömülü olarak yerleştirilmiş firûze renkli çanaklar bulunuyordu. Yapı, bu tip bir süsleme ile Anadolu'da erken bir örnek olması açısından dikkat

çekicidir. Kemah'ta yer alan Melik Mengüçük Gazi Kümbeti XIII. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Tuğladan sekizgen gövdeli yapının piramidal külâhı yıkılmış ve yakın zamanda yenilenmiştir. Bunun yanı başında yer alan diğer bir kümbet de XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmekte olup Behram Şah oğlu Selçuk Şah adıyla tanınmaktadır. Yanyana iki kare mekânın birleşiminden oluşan dikdörtgen planlı yapıda her birimin üzeri içten kubbe, dıştan piramidal külâhla örtülmüştür. Divriği'de bulunan ve yanındaki mescidin adından dolayı Kemankeş olarak da bilinen Nüreddin Sâlih Türbesi 638'de (1240-41) hâciblerden Nüreddin Sâlih b. Sirâceddin Dündar adına yapılmıştır. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilen yapı sekizgen kaide üzerinde sekizgen gövdeli ve üzeri piramidal külâhla örtülüdür.

Mengüçüklü döneminin günümüze kadar gelebilen en ihtişamlı yapısı Divriği Ulucamii ve Şifâhânesi'dir. 626 (1229) yılında Şehinşah'ın torunu Ahmed Şah tarafından şifâhâne ile birlikte külliye olarak Ahlatlı Hürrem Şah'a yaptırılan bina camisi, şifâhânesi, türbesi, mimari mekân, taş işçiliği ve minberinin ağaç işçiliğiyle Anadolu Türk mimarisinde çok önemli bir yere sahiptir. Cami, mihrap duvarına dik uzanan beş nefte ayrılmış olup üst örtüsü -bugün on altı kadarı asıl şeklini koruyan- yirmi beş çeşit tonoz ve kubbe ile örtülmüştür. Yapının mihrap önü kubbesi diğerlerinden farklı olarak dıştan kırık piramidal külâhla kapatılmıştır (ayrıca bk. ULUCAMİ).

Günümüzde orijinal yapısının muhafaza eden şifâhâne, güneyden camiye bitişik olup 626 (1229) yılında Fahreddin Behram Şah'ın kızı ve Ahmed Şah'ın hanımı olan Melike Turan Melik tarafından yaptırılmıştır. Sahip olduğu dört eyvanlı plan şemasıyla kubbeli medreseler düzeninde olan binanın ortasında bir aydınlık feneri bulunmaktadır. Yapıda girişin karşısındaki eyvanın solunda yer alan türbe içten kubbe, dıştan piramidal bir külâhla örtülüdür. İçeride Süleyman Şah, Fatma Hatun, Ahmed Şah ve Turan Melik'in dışında on iki kabir daha mevcuttur. Ahmed Şah ve Turan Melik'in lahitleri çinilidir.

Külliye'de caminin doğusunda Selçuklu, kuzeyinde barok, batısında tekstil, şifâhânenin gotik olarak adlandırılan ve her biri farklı işçiliğe sahip dört muhteşem taçkapısı bulunmaktadır. Bunların dışında Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'ın egemenliğini simgeleyen çift başlı

kartal, doğan kuşu, sembolik insan başı figürleri süsleyici eleman olarak yapıya ayrı bir önem kazandırmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris 1934, II, 169-189, lv. LXII-LXXIX; Tahsin Özgüç, "Mengüçöklere Ait Bir Türbe", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi (Ankara 19-24 Ekim 1959) Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1962, s. 325-327; *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası* (haz. Yılmaz Önge v.dğr.), Ankara 1978; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 111-119, 154-156; a.mlf., *Türk Sanatı I-II*, İstanbul 1984, s. 28-38; Şerare Yetkin, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1986, s. 27; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri: I Selçuklu Dönemi*, Ankara 1986, s. 107-114, 223-232, 236-240, 394-398; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988, s. 45-47; Seyfi Başkan, "Ortaçağ Anadolu Türk Sanatı Çerçevesinde Mengüçöklü Dönemi Divriği Yapıları", *Türk Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1990, s. 115-124; Hakkı Önkol, *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara 1996, s. 37-53, 95-98, 343-347; Ali Öngül, "Mengüçöklükler", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, VI, 456-460.

N. ÇİÇEK AKÇIL

MENHEC

(bk. USUL).

MENHECÜ's-SÂLİK

(منهج السالك)

İbn Mâlik et-Tâî'nin

Arap gramerine dair müzamm eserî

el-Elfiyye üzerine Şûmûnî

(ö. 918/1513)

tarafından yazılan şerh

(bk. el-ELFİYYE).

MENHUAN

Çin'de tarikatlar için kullanılan ortak ad.

Kuzeybatı Çin'in Kan-su, Ning-hsia ve Ch'ing-hai eyaletlerinde yaygın olan İslâm tarikatlarına verilen **menhuan** adı, Çin'de aristokrat sınıfa mensup büyük aileler için kullanılan **menfa** kelimesindeki **men** ile aydın sınıfının adı olan **huang-men** kelimesindeki **huangın** birleşmesinden meydana gelmiştir. İlk defa 1890'lı yıllarda Kan-su valisinin eyaletteki müslüman isyancıları sınır dışı etmek için merkezî hükümete yolladığı resmî raporlarda görülen bu kelimenin, tarikatların dinî ve sosyal yapılarının Çin'in aristokrat ve aydın sınıflarına benzemesinden dolayı verildiği düşünülmektedir.

Çin'de XVII. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlayan tarikatların İslâm dünyasındaki diğer tarikatlardan farklı özellikler taşımamakla birlikte Çin kültüründen etkilendiği görülmektedir. Tarikatların başlangıçta sade olan cemaat yapıları zamanla bir tekkenin etrafında toplanılmasıyla düzenli bir hal almış, tekkeler tarikata mensup müridlerin vakfettikleri geniş arazi ve zekât gelirleriyle zengin mülklere sahip olmuştur.

Kâdiriyye (Ka-ti-lin-yeh), Kübreviyye (K'u-pu-lin-yeh), Hafıyye (Hu-fei-yeh) ve Cehriyye (Che-ho-lin-yeh) tarikatlarının faaliyet gösterdiği Çin'de Kâdiriyye ve Hafıyye'nin birkaç alt kolu daha bulunmaktadır. XVII. yüzyıl ortalarında Çin'de yayılmaya başlayan Kâdiriyye menhuanı, Çin'in Mekke'si diye meşhur olan Hezhou'da (bugün Linxia) Çin İslâmî rivayetlerine göre Hz. Peygamber'in yirmi dokuzuncu göbek soyundan geldiği ileri sürülen Hâce Abdullah adlı bir şeyh tarafından kurulmuş, kurucusunun ölümünden sonra beş kola ayrılmıştır. Bunların en yaygını, İslâmî ismi Hilâleddin olan Chi Jing-yi tarafından tesis edilen Da-gony-bei menhuanıdır. İlk iki şeyh döneminde Kâdiriyye'nin temel prensiplerinden ayrılmayan bu menhuan üçüncü şeyhten itibaren değişmeye başlamış, Kâdiriyye'nin diğer kolları da ana menhuandan ayrılarak kendi şeyhleriyle ayrı cemaatler halinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Kübreviyye Çin'e, Hz. Peygamber'in soyundan geldiği rivayet edilen ve çeşitli zamanlarda bu ülkeye üç defa seyahat etmiş olan Muhyiddin adlı bir şeyh tarafından getirilmiş, muhtemelen şeyhin büyük oğlu Ahmed el-Kebîr tarafından yaygınlaştırılmıştır. Dong-Siang bölgesindeki Chung kabilesine mensup çok sayıda Han Çinlileri bu tarikata intisap ettiğinden tarikat Chang-men adını almıştır. Bu tarikatın temel özelliği halvetin süresinin 40, 70 veya 120 gün olmasıdır. Tarikatın Çin'in geleneksel ölü defnetme merasimlerinin etkili açıkça görülür. Nitekim ahung veya imam denilen şeyh defnin yedinci günü Kur'an okuyup dua etmesi için ölü evine davet edilir, bu davet her yedi günde bir on defa tekrarlanır.

Menhuan gruplarının en önemlilerinden biri, Nakşibendiyye tarikatına dayanan, ancak sessiz zikir yapmayı tercih ettikleri için Hafıyye ismini alan menhuanıdır. İmam Ali er-Rızâ soyundan gelen Afak Hoca, babası Muhammed Yûsuf'un vefatı üzerine 1672-1673 yıllarında Kuzeybatı Çin'in Su-Chau bölgesine giderek tarikat

faaliyetine başladı. En meşhurları Ma-Tai Baba olan birkaç halife tayin eden Şeyh Hidâyetullah'ın halifelerinden Ma-Laichi, Hua-Sha adıyla ilk Nakşibendiyye kolunu kurdu. Şeyh Ma Laichi'nin hacca gittiği, Yemen'de bir yıldan fazla bir süre ilim tahsil ettiği, Hindistan'a yaptığı uzun seyahatleri sırasında Nakşibendî şeyhi Mevlânâ Mahtûm'a intisap edip kemale erdiği söylenir. Kuzeybatı Çin'de çok sayıda mürid toplayan Ma Laichi, Tibet sınırlarında yaşayan Salarlar arasında tarikatını yaymada büyük başarı sağladı. 1747'de tarikat Konfüçyanizm dünyasının düzenini tehdit eden zararlı bir doktrin olduğu gerekçesiyle King hânedanına şikâyet edildi. Ancak muhalifleri bu girişimlerinden bir sonuç alamadılar.

Kendine özgü yapısıyla diğerlerinden açıkça farklı olan Cehriyye menhuanı Ma Ming-hsin (ö. 1781) tarafından kurulmuştur. Şeyh Ma Ming, Mekke'de hac ibadetini yerine getirdikten sonra Yemen'de ve Buhara'da tahsil görmüş, Şeyh Zeyn b. Muhammed Abdûlbâkî el-Mizcâcî'den Nakşibendiyye hilâfeti alarak 1761'de Çin'e dönmüş ve bir Türk kabilesi olan Salarlar arasında Nakşibendîliği yaymaya başlamıştır. Ancak Ma Ming'in cehri zikri benimsemesi, Hafıyye'nin tarikat anlayışına karşı çıkması, dinî uygulamaların zamanla değişime uğramak zorunda olduğunu söylemesi Hafiler'le arasının açılmasına sebep oldu. 1781 ve 1784'te Kansu eyaletinde hükümete karşı ayaklanan Cehriiler, Hafiler tarafından desteklenmedi. Cehriiler, şeyh Ma Ming-hsin'den sonra şeyh Ma Hua-lung (ö. 1871) zamanında da birçok ayaklanmaya katıldılar.

Kuzeybatı Çin'de geçmişte olduğu gibi günümüzde de en önemli tarikat Nakşibendiyye'dir. Komünistler iktidarı ele geçirmeden önce tarikatın on ikisi Hafıyye, ikisi Cehriyye olmak üzere on dört kadar kolu bulunmaktaydı. Cumhuriyet ve komünizm dönemlerinde de en dinamik müslüman grup 1950'li yılların sonuna doğru etkisi Hebei, Shaanxi, Gansu, Ningxia, Yunnan, Sincan ve Jilin'e kadar yayılan Cehriyye olmuştur. 1958'de komünist hükümet Cehri şeyhi Ma Zhenwu'yu hedef alarak ona karşı çeşitli suçlamalarda bulunmuş, devletin baskısı ve asimilasyon politikaları Çin'de tarikatların, dolayısıyla İslâm'ın yayılmasını engellemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

J. Fletcher, "Central Asian Sufism and Ma-Ming-hsin's New Teaching", *Proceeding of the Fourth East Asian Altaistic Conference* (ed.